

הגות וחינוך

איתמר לזין

"וחי בהם"

"שעת השמד" והימנעות משמירת מצוות

בתקופת השואה

"התנגד מי שהבריח כיכר לחם. התנגד מי שלימד בחשאי. התנגד מי שכתב והפיץ עלון מחתרתי שהזהיר וקרע אשליות. התנגד מי שהגיב ספר תורה. התנגד מי שזייף תעודות 'אריות' שהעניקו חיים. התנגד מי שהבריח נרדפים מארץ לארץ. התנגד מי שכתב את הקורות וטמן בחול. התנגד מי שהושיט עזרה לראוי לה ממנו. התנגד מי שאמר מילים שקירבו את קיצו. התנגד מי שקם בידיים ריקות על הורגיו".

כך כתב הסופר והמשורר חיים גורי על תקופת השואה. גורי היה חבר בפלמ"ח וב"הגנה", ולמרות זאת הוא לא שם את הדגש על ההתנגדות בנשק או על המרד בגטאות. גורי מדבר על כל פעולה שהיא בניגוד לרצונם של הרוצחים ועוזריהם ימח שמם, על כל מעשה שיש בו כדי לשמור על צלם אנוש ועל יהדותם של הקורבנות. זוהי המגמה המוסכמת כיום על הכל בקרב חוקרי השואה: כל מעשה שעמד בניגוד לציווי נאצי היה בגדר התנגדות, וברור ששמירת מצוות בליבו של הגיהנום הייתה התנגדות שכזו.

בידינו מאות ואולי אלפי עדויות על שמירת מצוות בשנות השואה. העדויות, אם להשתמש בפרפראזה על דבריו הידועים של גדעון האוזנר, פזורות לאורכה ולרוחבה של אירופה. הן מספרות על חסידים ומתנגדים, אדמו"רים ובעלי מלאכה, גאונים ופשוטי עם, על תושבי הגטאות ועל אסירי המחנות, על זקנים ונערים, על נשים וגברים. העדויות מדברות על שמירת שבת, על הקפדה בדיני הכשרות, על צום ביום הכיפורים, על הימנעות מאכילת חמץ ועל הקמת סוכה, על תפילה והנחת תפילין. החל מגרמניה של שנות השלושים, בה נאסרה השחיטה הכשרה, עבור בגטאות במזרח אירופה, במחנות העבודה ובמחנות הריכוז, ועד למצעדי המוות של שלהי המלחמה - בכל מקום ובכל זמן נמצאו יהודים שמסרו את נפשם על קיום המצוות.

* איתמר לזין הוא עורך בכיר בעיתון "גלובס" וחוקר שואה.

הנה כמה דוגמאות מתוך דפדוף מקרי בשני כרכי "אנציקלופדיה שמע ישראל" שבהוצאת מוסדות קאליב¹:

שמעון יוסף קירשנבוים מפרנקפורט, שהיה אז בן 18, הבריח ספרי תורה מהעיר לבלגיה לאחר "ליל הבדולח".

מרדכי אנסבכר העיד במשפט אייכמן כיצד הכין נרות חנוכה משני תפוחי אדמה שסחב מהמטבח במחנה דכאו וממעט מרגרינה מתוך המנה השבועית הזעומה.

הרב צבי הירש מייזליש תקע בשופר באושוויץ בכלאם של מאות ילדים ונערים שעמדו להירצח בתאי הגזים.

האדמו"ר מפאסצינה, ר' קלונימוס שפירא, סיכן את נפשו למול תינוק של שרידי גטו ורשה בחורף תשי"ג, חודשים אחדים לפני המרד.

במחנה בוכנוולד הכינו האסירים מגילת אסתר בפורים תשי"ה, חודשים ספורים לפני תום המלחמה, על גבי חתיכות נייר שאספו בכל פינה אפשרית.

יהודי בקרקוב הכין "קישלאך" לארבעת המינים לקראת סוכות תש"ב תוך שהוא עובר על הוראות ההאפלה ורק בנס לא נורה במקום.

השאלה האם מותר להיכנס לסכנה על מנת לקיים מצוה שאינה משלוש העבירות של "ייהרג ובל יעבור", העסיקה רבנים כבר בזמן השואה. הרב אפרים אשרי מקובנה היה באותם ימים רב צעיר ומקורב לרב העיר, ר' אברהם דובער שפירא, בעל "דבר אברהם", אשר היפנה אליו שאלות רבות. לאחר השואה שיחזר הרב אשרי מאות שאלות שנשאל באותן שנים בארבעה כרכים של שו"ת "ממעמקים"², וביניהן עלתה שאלת ההסתכנות יותר מפעם אחת.

הרב אשרי נשאל האם מותר להסתכן ולברוח מהגטו על מנת להצטרף לפרטיזנים, ובלשונו של השואל: "כי כאן בתוך הגטו הסכנה הנשקפת לחייו היא ודאית, ואילו על ידי בריחתו הוא יכניס עצמו רק לספק סכנה". הרב אשרי השיב שלא רק שמותר לברוח, אלא שיש לעודד את המבקשים לברוח ולסייע להם. בתשובה לשאלה אחרת התיר הרב אשרי לגבאי של אחד מבתי הכנסת בקובנה להסתכן על מנת להתפלל בציבור, והוא עצמו המשיך לקיים במחתרת שיעורי תורה³.

בדומה לכך נהג הרב צבי הירש מייזליש, שכאמור סיכן את עצמו על מנת

1. "אנציקלופדיה - שמע ישראל" לתיעוד ולהנצחת מעשים של מסירות נפש בשנות הזעם תרצ"ט-תשי"ה (1939-1945) בגטאות, במחנות העבודה, במחנות הריכוז ובמחנות ההשמדה. בני ברק, כרך א': תשנ"ז, כרך ב': תש"ס.
2. "שו"ת ממעמקים". ניו-יורק, כרך א': תשי"ט, כרך ב': תשכ"ג, כרך ג': תשכ"ט, כרך ד': תשל"ד.
3. איתמר לוין, "אותיות של אש": עדויות מתקופת השואה בספרות ההלכתית (מהדורה שנייה), תל-אביב, תשס"ב, עמ' 47-48, 71-72.

לתקוע בשופר באושוויץ לנערים שנדונו למוות. לאחר המלחמה סיפר הרב מיזליש, שבנו זלמן התחנך בפניו בבכי שלא יסתכן: "אבי, אבי, אל תעשה זאת, למען השם, כי חס וחלילה ברור היזקא, ואשאר חס וחלילה גלמוד, שכול, כתורן בראש ההר" וכך הלאה. אבל, מוסיף ר' צבי הירש, "לעומת זה הקולות והצעקות של הנערים לא נתנו מרגוע לנפשי ועוררו רחמנות גדולה בליבי". ומעניין הדיון ההלכתי של הרב מיזליש בדיעבד:

"והאמת ניתן להיכתב, כי ההחלטה הנ"ל לא היה מתאים עם ההלכה, כי ידעתי היטב שעל פי ההלכה אין להכניס עצמו אף לספק ספיקא שבסכנה מכוח מצות תקיעות שופר. אכן עיקר החלטתי באותו רגע היה מחמת שבין כך ובין כך לא הייתי מחזיק הרבה מהחיות שלי, כי מי הוא זה שהיה יכול לידע באושוויץ כמה ימים יש לו עוד לחיות, שהרי ראינו בעינינו שבכל יום ויום נהרגים ונשרפים אחינו בני ישראל אלפים ורבבות, או נופלים בשדה מתוך עבודה קשה ומתים כעמיר אחרי הקציר, ולא היה שום חשיבות כל החיות שלנו. זה היה עיקר הסיבה להחלטתי הנ"ל, אף שידעתי שבאמת גם סברה זו אין לו שום מקור בהלכה"⁴.

עד כאן ראינו כמה דוגמאות של סיכון עצמי לצורך קיום מצוות. אלא שחייבים לומר, שדוגמאות אלו הן היוצאות מן הכלל בספרות ההלכתית מתקופת השואה שנותרה בידינו. ברוב המקרים של הורו הרבנים לקולא כמעט בכל דבר, פרט להמרת זת. ושוב נביא רק כמה מקרים על קצה המזלג⁵.

כבר באייר תרצ"ה התיר ר' משה פינשטיין, בעל "איגרות משה", למסור לשלטונות בגרמניה בית כנסת על מנת למנוע מצב בו יקחו אותו בכוח. הרב אשרי התיר לרשום בתעודת זהות בסעיף הדת את האותיות AK, כך שמי שיקרא אותן יחשוב שמדובר בראשי תיבות של "רומי-קתולי"⁶. ר' יונתן שטייף מבודפשט התיר בשנת תשי"ג לאופה יהודי ליצור שותפות עם גוי שיעבוד גם בשבת, ומהר"ם בריסק נתן היתר דומה כבר שנה קודם לכן בנוגע למסחר בשבת.

רבנים רבים התירו לאכול חמץ בפסח, כפי שעשה למשל ר' יהושע משה

4. "אותיות של אש", עמ' 69-71.

5. כל הדוגמאות לקוחות מתוך "אותיות של אש", ויעויין שם לפי מפתח השמות.

6. העירני ידידי הרב חיים אידלס שליט"א, כי נראה שמקורו של פסק זה בגמרא (נדרים סב, ע"ב), שמותר לתלמיד חכם לומר שהוא "עבדא דנורא" משום שבכך רומז להקבי"ה, אף אם הגוי יבין שהוא עובד לאש, וכך אף פסק הרמ"א (יורה דעה קמ"ז, ס"ב). ונלע"ד שכאן ההיתר מרחיק לכת עוד יותר, משום שבגמרא הנ"ל מדובר על מי שאומר מה שיכול להשתמע לשתי פנים, ואילו כאן מדובר בראשי תיבות להם משמעות אחת בלבד, אך הותר להשתמש בהם משום שאין בהם הודאה מפורשת בעבודה זרה.

אהרונסון במחנה בונא-אשוויץ.
בראש השנה תש"ד פירסמו רבני גטו קובנה הודעה שהוקראה בכל בתי הכנסת: "פיקוח נפש דוחה שבת ויום טוב. כל היהודים לא יכולים אלא אף חייבים ללכת לעבודה בראש השנה". וכך הלאה וכך הלאה.

אלא שתופעה זו, של היתר כמעט בכל השאלות, מחייבת להקשות: האם אין הדברים עומדים לכאורה בניגוד להלכה מפורשת? מקור הדברים הוא בגמרא:

"אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוידק: נמנו וגמרו בעליית בית נתנה בלוד: כל עבירות שבתורה אם אומרים לאדם עבור ולא תיהרג - יעבור ואל ייהרג, חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים".
"כי אתא רב דימי, אמר ר' יוחנן: לא שנו אלא שלא בשעת גזירת המלכות, אבל בשעת גזירת המלכות - אפילו מצוה קלה ייהרג ואל יעבור. כי אתא רבין, אמר ר' יוחנן: אפילו שלא בשעת גזירת המלכות - לא אמרו אלא בעינעא, אבל בפרהסיה אפילו מצוה קלה ייהרג ואל יעבור. מאי מצוה קלה? אמר רבא בר רב יצחק, אמר רב: אפילו לשנויי ערקתא דמסאנא"⁷.

מסביר רש"י על הדף: מדוע אסור לעבור אפילו על מצוה קלה? "שלא ירגילו העובדי כוכבים להמריך את הלצות לכך". "להמריך" - מלשון "מורד", שעניינו חולשה. כלומר: קיים חשש שהגויים יפעלו בשיטת הסלאמי, יתחילו בכפייה לעבור עבירות קלות ויגיעו לעבירות חמורות. לכן, בשעת הגזירה, אסור להישמע להם אפילו במצוה קלה. ומהי אותה מצוה קלה של "ערקתא דמסאנא"? מבאר רש"י: "שרוך הנעל. שאם דרך העובדי כוכבים לקשור כך ודרך ישראל צענין אחר, כגון שיש לך יהדות בדבר ודרך ישראל להיות לנועים, אפילו שינוי זה שאין כאן מלוא אלא מנהג בעלמא, יקדש את השם בפני חבריו ישראל".

קשה להבין כיצד עניין של קשירת הנעל יכול להיות בו "צד יהדות", כפי שאומר רש"י. אך הדברים מבוררים יותר בדברי הרי"ף והרא"ש על אתר: "העכו"ם היו נוהגין שהיו עושין שרוך מנעליהם אדומות וישראל היו עושין שחורות, כדי שלא ילבשו מלבוש עכו"ם. ואם אומר העכו"ם לישראל בפרהסיה, עשה רצועת מנעלך אדומות או נחרוג אותך - ייהרג ואל יעבור".

לענייננו נוגע במיוחד הדין של שעת הגזירה, וחשוב לראות כיצד מנסח אותו הרמב"ם⁸. לאחר שהביא את הדין מתי יש למסור את הנפש ומתי יש לעבור ולא ליהרג, אומר הרמב"ם:

7. סנהדרין, דף עז.

8. הלכות יסודי התורה, פרק ה', הלכה ג'.

"וכל הדברים האלו שלא בשעת הגזירה. אבל בשעת הגזירה, זהו שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזרו גזירה על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות - יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצוות, בין נאנס בתוך עשרה, בין נאנס בינו לבין עובדי כוכבים". והנוסח במהדורת פרנקל: "וכל הדברים האלו שלא בשעת השמד. אבל בשעת השמד, והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזרו שמד על ישראל" וכי.

מין ר' יוסף קארו הרגיש על אתר בהבדל שבין נוסח דברי הרמב"ם לבין דברי הגמרא, ובכך שרבינו השמיט את דוגמת "ערקתא דמאסנא" שמביאה הגמרא, וכך הוא אומר ב"כסף משנה": "והתימה על רבינו שכתב אפילו על מצוה משאר מצוות, שמשמע דדוקא מצוה אבל לא מנהג. ואפשר שרבינו היה מפרש 'ערקתא דמאסנא' כמו שפירש הר"ף, שהיו רצועות ישראל משונות כדי שלא ילבשו מלבוש נוכרי, שזו מצוה לא תעשה היא, כמו שכתב בפרק י"א מהלכות עבודה זרה, שאין מדמין לגויים לא במלבוש ולא בשיער, שנאמר 'ולא תלכו בחוקות הגוי'".

הרבה יותר מסובך להבין מהי "שעת גזירה" או "שעת השמד", וכפי שנראה בהמשך, זהו יסוד התשובה לשאלה בה אנו עוסקים בנוגע לקיום המצוות בשואה. יש להבין למה מתכוון הרמב"ם באומרו "שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר" ויש לראות את חילוקי הדינים בעניין.

בנוגע לפרטי הדינים, יש להבחין בין שני סוגים של כפייה ושני מצבים בהם מצוי היהודי. יש מצב שבו מטרת הגוי היא אכן להעביר את היהודי על דתו, ויש מצב בו הוא מתכוון להנאת עצמו, כלומר - אם לנקוט בדוגמא שמביאים נושאי כליו של הרמב"ם - הוא סתם רוצה שהיהודי יקצור עבורו בשבת. כמו כן, מבחינים הפוסקים בין מצב של פרהסיה - בפני עשרה מישראל - לבין מצב של צינעה, שהוא כל מצב שאינו פרהסיה.

בשאלה, האם על יהודי למסור את נפשו בשעת הגזירה רק כאשר הגוי מתכוון להעבירו על דתו, או גם כאשר הגוי מתכוון להנאת עצמו, כבר נחלקו ראשונים⁹. הר"ן, ה"כנסת הגדולה" ואחרים אומרים שיש ליהרג גם כאשר הגוי מתכוון להנאת עצמו. ה"ט"ז, "מרכבת המשנה" ו"דרך המלך" סוברים, לעומת זאת, שהציווי יהרג ואל יעבור על ערקתא דמאסנא בשעת הגזירה הוא רק כאשר המטרה היא להעביר על דת.

"פרי חדש" על הרמב"ם מסכם את ההלכה בשילוב שאלת כוונת הגוי עם

9. ריכוז הדעות מופיע בהרחבה ניכרת ב"אנציקלופדיה תלמודית", הערך "יהרג ואל יעבור", ירושלים, תשנ"ט, כרך כ"ב.

המצב בו נתון היהודי: "היותר נכון דשלושה חילוקים יש בדבר. דהיכא דמתכוון [הגוי] בהדיא להנאת עצמו, שרי אף בפרהסיא; ואי מכוון להעביר על דת, אפילו בצינעא ייהרג ואל יעבור; ואי קאמר סתם קטול אספתא [שהגוי ציווה על היהודי לקצור עבורו בשבת], אז יש לחלק בין צינעא לפרהסיא". והוא ממשיך: "דיקדק הרב בלשונו דדווקא כשהגזירה היא לעבור על דת. אבל אם הגזירה שגורו על ישראל אינה להעביר על דת אלא להנאתם, יעברו ואל ייהרגו".

ה"באר היטב" ל"ורה דעה"¹⁰ מסכם גם הוא את הדעות השונות: "והב"ח פסק: בשעת הגזירה אפילו מכוון להנאת עצמו, ייהרג ואל יעבור. והשיג עליו הש"ך וכתב דאין דבריו מוכרחים, ושיש לומר ספק נפשות להקל, וכן כתב הט"ז. ואם הגזירה הייתה על כל מדינת מלכותו, אף על פי שהישראלים בכלל - לאו שעת השמד מקרי". עוד נחזור לנקודה זו בהמשך, משום שיש לה חשיבות רבה להבנת הקולות בזמן השואה.

וכיצד פוסק ה"שולחן ערוך"? לשונו קצרה מזו של הרמב"ם בפרט חשוב, וכך הוא אומר¹¹: "ואם הוא שעת הגזירה על ישראל לבדם, אפילו ערקתא דמסאנא ייהרג ואל יעבור". מרן המחבר השמיט את דברי רבינו בנוגע לנבוכדנצר וחבריו, אך נראה שאין הוא חולק עליו בנושא זה. שהרי דברי הרמב"ם בעניין זה הם הסבר למהות "שעת הגזירה", ואילו ה"שולחן ערוך" לא הביא הסבר משלו, וגם ב"כסף משנה" לא השיג על הרמב"ם בנושא זה. לכן, נראה לומר שאותה הגדרה של הרמב"ם עומדת בתוקפה, ועוד נראה עד כמה חשובות מילים אלו לעניין השואה.

היוצא מדברינו עד כה הוא, שלכאורה לפנינו שאלה קשה על הקביעות ההלכתיות בשעת השואה. הרי הייתה זו שעת הגזירה על כלל ישראל, וכיצד התירו רבים וטובים לעבור כמעט על כל התורה כולה, פרט לשלוש העבירות החמורות, על מנת להציל את הנפש? האם אין זה מקרה מובהק בו אפילו על ערקתא דמסאנא יש לפסוק ייהרג ואל יעבור?

על מנת להשיב על שאלה זו, יש תחילה להבין את הרקע ההיסטורי. ההחלטה להשמיד בצורה מלאה את יהדות אירופה התקבלה בצמרת הגרמנית רק באביב 1941, לקראת הפלישה לברית המועצות. ואכן, כאשר נכנסו החיילים הגרמניים לשטחים הסובייטיים באביב ובקיץ 1941, החלו מיד מעשי הטבח ההמוניים בבאבי יאר, פונר, הפורט התשיעי ויתר מקומות הרצח. השמדת יהדות פולין במחנות בלז'ץ, טרבלינקה וסוביבור החלה כמעט שנה מאוחר יותר. נדרשו עוד חודשים ארוכים עד שהידיעות על ההשמדה ההמונית הגיעו לידיעת היהודים ביתר מקומות מושבותיהם באירופה, ועד שאותה ידיעה התקבלה כאמינה והפכה למודעות.

לכן יש לומר, שלכל המוקדם רק בחורף 1942 יכלו הרבנים במדינות

10. באר היטב, יורה דעה, סימן קנ"ז, סעיף א'.

11. יורה דעה, שם.

הכבושות להסיק שהם מצויים בשעה של גזירת השמדה כללית. לאור זאת, אין מקום לתמוה על פסקים מקלים שניתנו בשנות שלטון הנאצים בגרמניה עד פרוץ המלחמה ובשלוש שנותיה הראשונות של מלחמת העולם השנייה. עד אז נדמה היה שמדובר בעוד סדרה של פוגרומים וגזירות, אשר קשים ככל שיהיו - אינם שונים במהותם ממה שעבר על העם היהודי באירופה במשך כאלף שנים. לאור זאת, הפוסקים היו חייבים לקבוע שהציווי "וחי בהם" קודם לכל, פרט לשלוש העבירות החמורות.

אלא שאנו עדיין נשארים ב"צריך עיון" לגבי השנים המאוחרות יותר של השואה, כאשר חדרה ההכרה בכך שמדובר בטבח כולל של יהודי אירופה. וכאן אני מבקש להעלות רעיון חדש, במישור המוסרי-ערכי ולא במישור ההלכתי. דומה שעיון מדוקדק בדברי הרמב"ם יכול להוביל אותנו למסקנה מפתיעה בנוגע לגדר של שעת הגזירה או שעת השמד.

נעיין שוב בתשומת לב בהגדרתו של הרמב"ם: "אבל בשעת הגזירה, והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזור גזירה על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות". כלומר: שעת הגזירה מוגדרת כמצב בו השלטון פועל על מנת לבטל את דתם של ישראל או למחוק אחת מן המצוות. אך האם זו הייתה כוונתם של הנאצים?

כבר הזכרנו את מחלוקת הפוסקים במקרה בו המלך או השליט אינו מתכוון להעביר על דת אלא להנאת עצמו. וכך מסכמת ה"אנציקלופדיה התלמודית" (כרך כ"ב, טור ק"ח)¹²:

"בשעת השמד, אם אין כוונת האנס להעביר על הדת, נחלקו ראשונים. יש שכתבו שיהרג ואל יעבור אפילו אם כוונת האנס להנאת עצמו, שמאחר שגוזרים גזירות לבטל תורתנו, הרי זה ייהרג ואל יעבור, כדי שלא יהיו מצוות בזויות בעיניהם וקלות לבטלן. ומן האחרונים יש שכתבו בטעם שחייב למסור את נפשו בשעת השמד אפילו אם נראה שכוונת האנס להנאת עצמו, לפי שאנו אומרים שמן הסתם כוונת האנס להעבירו על הדת היא. ויש שכתבו שאם הייתה כוונת האנס להנאת עצמו, אפילו בשעת השמד הרי זה יעבור ואל ייהרג".

מה הייתה המציאות של ימי השואה? האם כוונת הנאצים הייתה להעביר את היהודים על דתם, או להנאת עצמם, ואולי הייתה להם כוונה אחרת? ודאי הוא שלא הייתה להם כוונה להעביר על דת. שהרי החוקים הנאציים הגדירו יהודי לפי מוצאו ולא לפי דתו, מומרים רבים נרצחו אף הם, והמרת דת לא יכולה הייתה להציל ממוות.

לכן, אנו נותרים לכל הפחות עם האפשרות שכוונתם הייתה להנאת עצמם.¹² ראה שם בציונים למקורות.

ראינו כבר שהגדר של הנאת עצמו, כפי שאומר אותו ה"פרי חדש" על הרמב"ם, הוא כאשר הגוי רוצה שהיהודי יקצור עבורו בשבת. כלומר: לגוי יש תועלת ממשית כלשהי מכך שהוא כופה על היהודי לעבור עבירה. גדר זה חל לפחות על חלק מתקופת השואה ועל חלק מן המקומות, בהם הפכו הנאצים את היהודים לעובדי כפייה. עובדים אלו הועסקו בגטאות, במחנות עבודה, במחנות ריכוז ובמחנות השמדה, והיו נתונים בסכנת חיים בלתי פוסקת - הן בצורה ישירה, שמה יתחשק לו לאחד השומרים לרצוח מישהו מהם, והן בצורה עקיפה, בשל הרעב הכבד והמחלות שהשתוללו בכל אותם מקומות.

במקרים אלו נראה לומר, שהייתה זו שעת השמד של הנאת עצמם, ולכן הייתה אפשרות לפסוק לפי אותן דעות הקובעות שבנסיבות אלו - הדין הוא יעבור ואל ייהרג. חיזוק חשוב לדעה זו ניתן למצוא בדברי הרמב"ם בספר המצוות¹³, בדונו באיסור חילול השם:

"כל מי שביקשו ממנו לעבור על דבר ממצוות בשעת השמד, והיה האנס מתכוון להעביר בין מצוות קלות בין המורות, או מי שיבקש ממנו לעבור על עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים ואפילו שלא בשעת השמד - הנה הוא חייב להתיר נפשו וייהרג ואל יעבור."

הרי מפורש בדברי רבינו, שהוא מגדיר שעת השמד כמצב בו מטרתו של האנס היא להעביר על דת או לבטל מצוה - ולא כאשר הוא מכוון להנאת עצמו. ודברים דומים מאוד, כאמור, כתב גם בהלכות יסודי התורה. אך כיצד נסביר את מעשיהם של מאות האלפים שלא היו בעבודות כפייה - כאלו שהתחבאו, שהיו כלואים בגטאות או במחנות, שלחמו בשורות הפרטיזנים - וגם הם לא מסרו את נפשם על קיום המצוות? בין הראשונים יש המרחיבים את ההגדרה של "הנאת עצמו" ואומרים, שבכל מקרה בו אין כוונת הגוי להעביר את היהודי על דתו - זהו גדר של "הנאת עצמו", וממילא ניתן יהיה להקל כשיטתם של אלו¹⁴. ולכן, גם כאשר יהודים שלא היו עובדי כפייה נאלצו לבחור בין מיתה לבין אי שמירת מצוות - הרי זה מקרה של יעבור ואל ייהרג.

כאן אני מבקש להרחיק לכת עוד יותר, וכאמור - מהיבט מוסרי-רעיוני בלבד. דומני, שיש מקום להבחין בין שני סוגים של שמד: בין שמד רוחני לבין שמד גופני. כל הגזירות שהוטלו על עם ישראל במשך אלפי שנות קיומו מאז יציאת מצרים ועד השואה, למעט גזירת המן, כוונו לשמד רוחני. השואה הייתה הפעם הראשונה מאז המן, בה הגזירות כוונו לשמד גופני. ונראה שמאבחנה זו ניתן אולי להוציא

13. ספר המצוות, לא תעשה ס"ג.

14. "אנציקלופדיה תלמודית", כרך כ"ב, טור פ"פ"א.

גם חילוק לדינא.

מה רצו היוונים? שהיהודים יעבדו אלילים. מה רצו הרומאים? להפסיק את עבודת הקורבנות במקדש. מה רצו הצלבנים? שהיהודים ימירו את דתם. למה נועז מעשי האינקוויזיציה? להביא את יהודי ספרד להתנצר. וכך הלאה בעוד שורה ארוכה של גזירות. בכל אותם מקרים, מי שהמיר את דתו - ניצל ויצא מכלל הגזירה.

לא כן אצל הנאצים. מטרתם הברורה הייתה להשמיד את בני העם היהודי ולא את היהדות. כפי שכבר אמרנו, המרת דת לא הייתה מכשיר להצלה בזמן השואה. מאחר שחטאו של היהודי היה בכך שבכלל נולד, הרי שבעיני הנאצים "כפרתו" הייתה רק בכך שימות ושלא יעמיד דור נוסף. זהו מצב שונה לחלוטין מכל מה שחווה עם ישראל קודם לכן, וממילא - מכל מה שאליו התייחסו הפוסקים בדורות השונים.

היהודי מורכב משני חלקים: גופו, ונפשו הבאה לידי ביטוי בדתו. כאשר הצורך מבקש להשמיד את הנפש, חובה על היהודי למסור את הגוף על מנת שהנפש תישאר בטוהרתה ומזימת הצורך תיכשל. מי שרוצה את הנפש - לא יקבל אותה, גם במחיר אובדן הגוף. האם אין מקום לומר, שכאשר הצורך רוצה להשמיד את הגוף - חובה למסור את הנפש על מנת שמזימתו לא תעלה בידו? האם איננו יכולים להסיק, שמי שרוצה את הגוף - לא יקבל אותו גם במחיר הנפש? והרי שמירת הגוף - "וחי בהם", "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" - גם היא מצות עשה מן החשובות.

זה בדיוק היה המצב בשואה. כאמור, הנאצים הכריזו מלחמה על גופו של היהודי ולא על דתו. אם יהודי היה מוסר את עצמו להריגה לשם קיום מצוות, הרי שעם כל הקדושה שבכך - ייתכן ובכך היה מסייע, חלילה, למזימתם של הרוצחים. בדיוק כשם שמי שמוכן היה להיכנע ולהמיר את דתו בלחצי האינקוויזיציה, סייע לה בכך במטרתה הבסיסית: לבטל את דת ישראל. וכשם שהאחד היה אסור במאה ה-15, האחר היה אסור במאה ה-20.

נראה לעניות דעתי, שלכך מכוון רבינו ב"לשון הזהב" שלו. נחזור בשלישית על דברי הרמב"ם: "אבל בשעת הגזירה, והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזור גזירה על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות". הדברים מדויקים ומכוונים להפליא. שעת הגזירה היא כאשר מטרתו של הצורך היא לבטל את הדת או מצוה מן המצוות בידי מלך דוגמת נבוכדנצר. הרמב"ם אינו אומר, ששעת הגזירה היא כאשר קם מלך דוגמת אחשורוש ומוכן להוציא פקודה להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים. והוא הוא המקרה בו אנו עוסקים.

רעיון דומה מצוטט בשמו של הרב מנחם זמבה, מגדולי גאוני פולין בדור

השואה, אשר נספה במרד בגטו ורשה. עדים מסרו שהוא אמר זמן קצר לפני המרד:

"יש דרכים שונות לקידוש השם. אילו הכריחו כיום את היהודים לשמד, ואפשר היה להינצל על ידי השתמדות, כמו בספרד או בשעת גזירת תנ"י (מסע הצלב הראשון ב-1096), הייתה מיתתנו כשלעצמה בחינת קידוש השם. אך כיום הזה, הדרך היחידה לקדש את השם היא התנגדות מזויינת בפועל"¹⁵.

הרי לנו אותה גישה עצמה בעיצומה של השואה. אם כך, עלינו לשאול בעצם את השאלה ההפוכה: לא מדוע התירו לעבור על התורה כדי להימנע מסכנת פיקוח נפש, אלא מדוע היו מי שבכל זאת מסרו את נפשם על קיום המצוות. התשובה לכך הרבה יותר פשוטה מבחינה הלכתית. הרמ"א אומר¹⁶ לגבי שעת הגזירה: "מיהו אם השעה צריכה לכך ורוצה ליהרג ולקיימו - הרשות בידו". גם כאן עלינו לדייק בלשון: הרמ"א מותיר ליהודי לקבוע בעצמו מהי השעה בה הוא מצוי, האם זו שעת הגזירה במובנה הרגיל או שמא זהו מצב קיצוני יותר ש"השעה צריכה לכך".

אין פלא, איפוא, שהיו בין גדולי ישראל בתקופת השואה אשר סברו, כי זוהי שעה בה יש למסור את הנפש על כל מצוה, אפילו אם זהו גדר של הנאת עצמן או שאין זה השמד אליו התכוון הרמב"ם. אך חשוב מאוד לציין, כי אותה מסירות נפש הייתה - כמעט תמיד, ככל שבדיקתי מגעת - רק של יחידים ולא נפסקה כהלכה לרבים. לגבי הרבים, הפסיקה הייתה להקל; להציל את החיים ככל שרק ניתן היה.

כך, למשל, נהג הרב מרדכי רוזן מווינה באלול תרצ"ט, שבועות אחדים לפני פרוץ המלחמה. אוסטריה הייתה בשליטת הנאצים מזה שנה וחצי, והרדיפות נגד היהודים החמירו מיום ליום. במאמצים רבים סודרה לרב רוזן ויזה לארצות הברית, שלא בדיוק ששה לקלוט פליטים יהודים. אבל הרב רוזן סירב לצאת לדרך, בנימוק שלא יעלה על ספינה המפליגה בשבת. שאלו אותו מדוע הוא אוסר על עצמו מה שהתיר לאחרים, ותשובתו הייתה: "אני מחמיר על עצמי, אף שההיתר לאחרים ניתן כדת וכדין"¹⁷.

היו גם מי שמצאו יסוד מוסרי ורעיוני לפסיקות לקולא. הרב יהושע משה אהרונסון כתב על מחנה העבודה קונין: "היות שנמצאו במחנה רבנים ותלמידי חכמים, החל ויכוח בנוגע לאכילת תבשילי הטריפות. היו שגרסו שרק אם נחלש עד לאפיסת כוחות מותר יהיה לאכול מן הטריפות. לעומתם סבור הייתי שהיות שהדבר כרוך בסכנת נפשות, חייב כל אחד לאכול מיד ולא לחכות ליציאת נשמה.

15. "אותיות של אש", עמ' 49.

16. יורה דעה, שם.

17. "אותיות של אש", עמ' 46. וראה מקרה דומה: שם, עמ' 110.

כשראיתי שרבים מתלבטים, אם לאכול מן המרק הטרף, לקחתי כף מרק, בירכתי בקול רם 'שהכל נהיה בדברוי ואכלתי. הסברתי לסובבים שמשמעותן של מילות הברכה 'שהכל נהיה בדברוי שכל מה שבא עלינו - הכל מאיתו יתברך ואנו מצווים לחיות ולקיים את נפשותינו. דברי אכן השפיעו ורבים אכלו מן המרק"¹⁸.

היה עוד מקור להקלות, ואותו כותב ר' יששכר שלמה טייכטל מסלובקיה בתשובה משנת תש"ב. ר' ישעיהו קאליש, דיין בעיר פרשבורג, כתב לרב טייכטל שלדעתו "החיוב על כל מורי הוראות לצדד קולות בענייני המאכלים אשר ממש כל חיי נפש תלויים בוה". והוא השיב: "אהובי, צדקו דבריו מאוד, וגם אני כמותו חושב כן, דאם לא יתירו להם המורי הוראה מה דאפשר להתיר על פי דעת התורה בעת צרה כזו, אזי יהיה הכל נעשה כחומה פרוצה מבלי מבחין בין קל לחמור"¹⁹. לאמר: הרב טייכטל הגיע למסקנה הגיונית הפוכה מזו של רש"י. כפי שראינו, רש"י מסביר בסנהדרין את עניין ערקתא דמסאנא בחשש שמא על ידי איסור קל, יצליחו הגויים להביא לידי איסורים חמורים. ואילו הרב טייכטל אמר להיפך: לדעתו החשש המרכזי הוא שעל ידי חומרות רבות מדי, יבואו להקל גם במקומות שאין מקום להקל. זוהי גישה נוספת, מעשית מאוד ואנושית מאוד, המצביעה על כתפיו הרחבות של הרב הפוסק.

ואולי נוסיף עוד רובד. לעיתים יותר קשה שלא לקיים מצוות מאשר כן לקיים אותן. למשל: חולה, לא עלינו, מתייסר ומתווכח כאשר הרופא אוסר עליו לצום ביום הכיפורים. והרי כולנו מכירים את המצבים בהם מחמת אונס כלשהו נמנע מאיתנו קיום מצוה; כולנו היינו מוכנים לוותר בשמחה על הפטור. כך גם בשואה. מסירות הנפש הייתה לעיתים בכך שיהודים לא קיימו מצוה. בכך שיהודי העדיף את "וחי בהם" על פני איסור נבלות וטריפות, על פני איסור מלאכה בשבת, על פני איסור אכילת חמץ בפסח. וכפי שקבעו הרבנים במחנה דכאו לומר בפסח תש"ד, לפני אכילת חמץ:

"אבינו שבשמים, הנה גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ולחוג את חג הפסח באכילת מצה ובשמירת איסור חמץ, אך על זאת דאבה ליבנו שהשעבוד מעכב אותנו ואנחנו נמצאים בסכנת נפשות. הננו מוכנים ומזומנים לקיים מצוותך וחי בהם ולא שימות בהם, וליזהר מאזהרה 'הישמר לך ושמור נפשך מאוד'"²⁰.

אותה מסירות נפש של הימנעות מקיום מצוות, הייתה אחד הגורמים לכך שבכלל נותרו יהודים באירופה הכבושה לאחר שחרורה. אם כולם היו מוסרים את נפשם על כל מצוה - מי היה נשאר בחיים מבין תלמידי החכמים ושומרי

18. "אותיות של אש", עמ' 81.

19. "אותיות של אש", עמ' 127.

20. "אותיות של אש", עמ' 109-110.

המצוות? מהיכן היה בא הגרעין לייסד מחדש ישיבות - בארץ ישראל, באמריקה ובאירופה עצמה? מי היה מתפלל בבתי הכנסת הבודדים ששרדו? מי היה מספר לנו על מסירות הנפש הזו? עצם העובדה שנתר מי שילמד, יתפלל ויספר - היא ההוכחה לכך שהדרך של יעבור ואל ייהרג היתה נכונה.

הדרך הזו גם השאירה ניצוץ של יהדות הממשיך לבעור בלבבות דווקא כאשר עומדים באתרי הרצח. לפני שלוש שנים השתתפתי ב"מצעד החיים", והתלוויתי לקבוצה של קצינים במילואים. בכל מקום אליו הגענו, היה מובן מאליו לכל חברי הקבוצה - שרובם המכריע לא היו שומרי מצוות - שאומרים "קדיש" ומדליקים נרות נשמה. אפילו לא היה צריך לומר זאת או לדון בכך. אמרנו "קדיש" ליד הר האפר במיידנק והדלקנו נרות בביתן הזיכרון באושוויץ וליד תאי הגזים בבירקנאו. וכאשר הגענו לקרקוב התפללנו תפילת מנחה בבית הכנסת של הרמ"א. לא היינו זוכים לכך אלמלא אותם רבבות, גדולי ישראל ופשוטי עם כאחד, שהבינו שעליהם לעשות הכל כדי להישאר בחיים, שהמצוה הגדולה ביותר - כהגדרתו של הרב יצחק ניסנבוים מוורשה בעיצומה של השואה - איננה קידוש השם אלא קידוש החיים. מעל לכל העדויות על הימנעות מקיום מצוות בשואה, מתנוסס קיומה של מצות "וחי בהם".